

REVISTA BORJA. REVISTA DE L'IEEB, 5: ACTES DEL CONGRÉS ELS BORJA EN L'ART

La imatge dels Borja al cinema*

JOSEPA CORTÉS
Universitat de València

La història de la família Borja és una història singular i alhora fascinant, sobretot si tenim en compte que des del quasi no-res ascendiren de manera fulminant al cim del poder. Des d'uns orígens tan obscurs que ens impedeixen saber amb certesa si procedien de les files de la petita cavalleria rural o de la pagesia benestant, aconseguiren situar-se al centre del poder polític, econòmic i religiós d'Europa a través del servei a l'Església.

I la seua posteritat ha estat molt fecunda, no sols perquè el llinatge s'ha estès per tot arreu, sinó sobretot perquè ha generat un volum ingent de literatura, de literatura en el sentit més ampli, des d'obres d'estricta rigor científic (en ocasions de pretès rigor científic) en format de llibres, articles, actes de congressos i seminaris o catàlegs d'exposicions, i també en textos de ficció com novel·les, obres teatrals, poemes, peces musicals (òperes, sarsueles) i fins i tot còmics¹ i jocs d'ordinador o per a la *play station*.² Una literatura d'extraordinàries proporcions que els ha convertit en un llinatge conegut internacionalment. Ja ho foren, de coneguts, en el seu temps, gràcies a la llegenda (o les llegendes) que començaren a circular contemporàniament a l'accés per part de Roderic Borja al solí pontifici, i la seua fama anà ampliant-se als segles successius amb els estudis històrics i erudits, però també per l'atenció que atragueren de poetes, dramaturgs, novel·listes, músics i cineastes.³ Una bibliografia recent d'aquesta literatura censa, entre obres científiques i de ficció, en unes cinc-mil les referències a la família Borja, de les quals un 20% són obres de ficció: centenars de novel·les, obres teatrals i poesies.⁴ I, naturalment, una producció cinematogràfica impressionant per la gran quantitat de dramatitzacions filmiques que han pres els Borja com a protagonistes, i que abraça més de 60 pel·lícules, entre curts i llargmetratges i una vintena de tele-

* Enviat: 12/12/2016. Acceptat: 12/12/2016.

¹ Els més coneguts, *Los Borgia*, d'Alejandro Jodorowsky i Milo Manara, i *I Borgia* de Robin Wood i Alberto Salinas. Entre els *manga* més famosos, *Cèsar, el creador de la destrucció*, de Fuyumi Soryo i Motoaki Hara, que situa les aventures de Cèsar i els seus amics a la Universitat de Pisa en 1491, i *Cantarella*, de You Higuri, sobre la rivalitat de Cèsar i el seu germà Joan. Menys popular, però també amb Cèsar entre els seus protagonistes, *Corona de flores* de Chiho Saito.

² El més famós és *Assassin's Creed*, que, en la seua segona sèrie, situa l'acció durant el renaixement italià i fa de la família Borja els seus protagonistes. L'èxit del videojoc ha fet que s'haja editat per a diverses plataformes i en altres formats com curts d'animació, pel·lícules, *spin-offs*, novel·les, còmics... Cf. <https://gamertrash.com/2012/02/03/history-behind-the-game-assassins-creeds-the-borgia-family> i https://es.wikipedia.org/wiki/Assassin%27s_Creed.

³ CORTÉS; FURIÓ, 2007.

⁴ CORTÉS, en procés d'elaboració.

films i sèries de televisió, algunes d'elles autèntics “culebrons” de prop de quaranta capítols.⁵ Però mentre que la historiografia, almenys des de la segona meitat del segle XX, ha estat en termes generals crítica i rigorosa, en contrast, el cinema, com també una bona part de la literatura de ficció, ha insistit en els aspectes més efectistes de la biografia dels Borja, en particular la seua singular vivacitat eròtica, l'ambició desenfrenada, les intrigues polítiques i els assassinats.

Quan a finals del segle XIX s'inicià la difusió del cinematògraf i aquest es convertí en un espectacle popular, els Borja ja havien traspassat els límits de la història i s'havien convertit en autèntics personatges literaris, i la literatura havia conformat una certa imatge de la família, almenys sobre alguns dels seus membres: Alexandre VI, Cèsar i Lucrècia. La matèria històrica, les obres teatrals i les adaptacions de novel·les estan, per altra banda, en l'origen mateix del cinema, en la seua prehistòria. Les produccions europees del període mut són, en una proporció molt significativa, de temàtica literària i històrica, amb especial predilecció per l'edat mitjana i el renaixement, i entre els herois i malvats dels quals s'ocupà, els Borja.

En efecte, Alexandre VI i, sobretot, els seus fills Cèsar i Lucrècia es convertiren en matèria cinematogràfica des del mateix moment en què les pel·lícules deixaren de ser reportatges documentals i passaren a constituir un espectacle popular on s'exposava una història. El primer film on es dramatitza la vida de la família Borja, més concretament la de Cèsar, es remunta gairebé als mateixos orígens del cinema, i és una producció danesa datada el 1908, dirigida i protagonitzada per Viggo Larsen, a la qual seguien la francesa *Lucrece Borgia* de 1909 i la italiana *Lucrezia Borgia* de 1912. Entre 1901 i 1929, moment de la introducció del so, s'arribaren a produir més de vint films, alguns dels quals s'han perdut, com el de Viggo Larsen, i sols se'n conserva la mera referència, i en altres casos sols uns pocs fotogrames. Les pel·lícules comercials, i la vintena llarga de sèries de televisió i documentals de la filmografia Borja recorren l'àmplia cronologia de l'existència del cinematògraf. Des de les primeres filmacions, mudes, en blanc i negre i de curta durada, amb actors que procedien del teatre i actuaven davant de les càmeres de manera més artificiosa encara que ho feien a l'escenari, fins a les grans produccions hollywoodenques, la diversitat de gèneres i modes estètiques ha quedat plasmada en les obres sobre els Borja: l'expressionisme en *Der Fürst: Lukrezia Borgia* (1920) de Friedrich Wilhelm Murnau, la visió coral de la *Lucrece Borgia* (1935) d'Abel Gance o l'erotisme de la majoria de produccions fetes a partir dels anys 60, centrades en la pretesa nimfomania de Lucrècia, fins a les pel·lícules obertament pornogràfiques com *The Castle of Lucretia* (1996) de Nicholas Moore i Joe d'Amato, fins a les dues superproduccions per a la televisió del 2011. A les pel·lícules, els Borja han estat interpretats per una gran diversitat d'actors, uns de primera fila, com Conrad Veidt, Edwige Feuillère, Isa Pola, Tyrone Power, Orson Welles, Paulette Godard, Raymond Burr, Martine Carol i Pedro Armendáriz, entre altres, però també per còmics com Mario Ceccatelli, director i actor d'una bufonada del 1915, i el Dringue Farías, protagonista

⁵ No s'han inclòs a l'inventari que acompanya en apèndix aquest article les nombrosíssimes filmacions de representacions de l'òpera de Donizetti així com altres on els Borja, Lucrècia i Cèsar sobretot, són personatges molt secundaris o fins i tot una simple al·lusió, com és el cas de *The ring of the Borgias* (1915), *The secret of the Borgias* (1917), *Dante's inferno* (1935), *The Pearl of death* (1944), *O Falcão nero* (1954), *The Borgia stick* (1967), *Terror in the Wax museum* (1973), *A season of giants* (1990) o *Witchblade*. *Ubique* (2002), entre moltes altres.

de la pel·lícula argentina de 1947, i dirigits per grans directors de la història del cinema com Friedrich Wilhelm Murnau, Abel Gance, Henry King, Mitchell Leisen o Christian Jaque. Els films –ho avance ja– es basen quasi en exclusiva en obres literàries, en la prehistòria del cinema especialment en obres de teatre, i més endavant, amb la incorporació del so, en novel·les i fins i tot en poemes, i finalment en guions escrits expressament, i tots ells insisteixen en destacar l'ambició de poder, la violència i la vivacitat sexual atribuïda a la família. En general, la visió cinematogràfica dels Borja es recrea amb fruïció en els tòpics, en els estereotips, en la “llegenda negra” del llinatge.

1. LES CONTROVERTIDES PEL·LÍCULES HISTÒRIQUES

Cinema i història són una parella polèmica, per la desconfiança mútua entre historiadors i productors cinematogràfics. Alguns historiadors observen amb prevenció el cinema de caràcter històric, perquè pensen que les pel·lícules no poden reflectir els fets històrics i falsifiquen la història. Al seu torn, els productors cinematogràfics consideren que tenen tot el dret a donar la seua pròpia visió de la història, la seua pròpia interpretació. I, en efecte, una de les actituds més generalitzades respecte als films històrics és la de verificar si la “versió cinematogràfica” és exacta, si tant els diàlegs com els decorats, el vestuari, l'ambientació en general, són fidels, autèntics, verídics!⁶ Però el cinema és un mitjà d'expressió eminentment visual, audiovisual, que exigeix posar cara als personatges de la història, vestir-los, situar-los en un escenari i en una situació i donar-los veu. Tot un exercici d'inventiva. Per la sua banda, la història no és una mera acumulació de dades, i per tant, a mesura que passa el temps i es consulten nous documents o es fan més troballes arqueològiques, sabem més dels esdeveniments històrics o dels personatges del passat. La història és sempre una interpretació del passat des del present. I en eixe sentit també ho és el cinema històric: una nova explicació, i a més amb un altre mitjà d'expressió.

La força de la imatge, i més encara de la imatge cinematogràfica, tendeix a substituir les altres manifestacions que produeix l'anàlisi del passat, principalment la història. Molts dels coneixements que tenim de certs moments de la història o dels seus personatges procedeixen quasi exclusivament de pel·lícules o, en tot cas, és el cinema el que ha afaïçonat la nostra visió d'ells. La meua generació –algunes d'anteriors i unes poques de posteriors– ha adquirit molta informació sobre el procés de colonització de l'Oest nord-americà, no perquè en els antics programes docents s'inclogués cap assignatura sobre el tema, sinó perquè per a la indústria de Hollywood la conquesta de l'Oest fou durant dècades un tema predilecte en les seues produccions i aquestes foren molt ben rebudes a les sales de cinema europees i més tard fins i tot a la TV. I la seua versió dels fets, no cal dir-ho, estava feta exclusivament des del punt de vista dels colonitzadors.

El cinema és un mitjà d'expressió molt poderós, capaç d'atraure milions de persones en tot el món, i ofereix noves possibilitats de representar la història. Però la indústria cinematogràfica no fa pel·lícules per contribuir a la veritat històrica, sinó que són fruit d'un estricte càlcul comercial. I en el seu propòsit de posar llum, color, gestos, detalls, veu, moviment, etc., a uns fets del passat, de passar-los d'un registre escrit a un registre audiovisual, ens transmet necessàriament una imatge especulativa, conse-

⁶ FERRO, 1980: 138-140.

qüentment deformada i condicionada pel seu autor/a, per les seues opinions, pels seus interessos. La seua visió del passat està construïda a partir del que coneix del present.

“Una pel·lícula històrica és comparable a una pel·lícula de ciència ficció”, Stanley Kubrik *dixit* en ocasió de l'estrena del seu film *Barry Lindon*.⁷ En efecte, a la posada en escena de fets passats li cal tanta dosi d'imaginació com la que es necessita per “evocar” temps futurs. I eixes altes dosis d'imaginació fan que les imatges que dona el cinema sobre un mateix personatge històric puguen ser tan diverses com ho permet la fantasia dels seus creadors. La pel·lícula històrica exhibeix en la pantalla no sols les opinions del seu autor, sinó també una interpretació del passat feta des del present.

Per totes aquestes qüestions ens trobem que el cinema històric és, ja d'entrada, un cinema “conflictiu”, en permanent crisi, per la seua mateixa definició, per les suspicàcies que suscita com a mitjà d'expressió idoni o no per a la història. Els retrets al cinema històric s'intensifiquen: invenció de remota inspiració històrica, ple d'anacronismes, inexactituds i flagrants errors, subjectivitat, mer espectacle comercial, manca de rigor científic...

I amb totes aquestes consideracions i cauteles haurem de contemplar la filmografia que ha pres com a excusa els Borja.

2. LA CREACIÓ I DIVULGACIÓ D'UNA IMATGE

La filmografia borgiana, com hem vist, es compon de més de 80 títols, entre pel·lícules comercials, telefilms, sèries televisives, dibuixos animats i documentals dramatitzats, produïts des de 1901 fins a l'actualitat. El cinema del període mut, que comprèn vint-i-quatre títols, té com a protagonista indiscutible Lucrècia Borja. I ho continuarà sent en les produccions posteriors. És probable que en aquesta elecció de Lucrècia influís el ressò de l'èxit que en el seu moment havia tingut l'obra de teatre *Lucrece Borgia* de Victor Hugo, estrenada a París en febrer de 1833.⁸ Eixe mateix any, en desembre, Donizetti presentà a l'Scala de Milà⁹ la seua òpera basada també en l'obra de Victor Hugo. La representació de l'obra de Victor Hugo i de l'òpera de Donizetti a les principals capitals europees i espanyoles¹⁰ serà recurrent en els anys següents, i la seua popularitat produirà, fins i tot, una sèrie de paròdies, així com altres manifestacions literàries populars tant a Itàlia¹¹ com a Espanya. Victor Hugo, citat expressament o no, ha estat realment el gran guionista dels Borja, el creador d'imatges i arguments per a la primera indústria cinematogràfica, però també per a tota la posterior.¹² I la nostra visió

⁷ FERRO, 2008: 14.

⁸ En Madrid en 1835 i en Barcelona el 1837, i continuaria representant-se en anys successius. La cronologia de les representacions del melodrama d'Hugo i de l'òpera de Donizetti en aquestes dues ciutats es pot consultar en LÓPEZ DE MENESES, 1951.

⁹ Estrenada a l'Scala de Milà el 26 de desembre del 1833.

¹⁰ A tall d'exemple, des de 1836, any en què es va estrenar l'òpera *Lucrezia Borgia* a Sevilla, s'ha representat en cada temporada al llarg del segle. Cf. MORENO MENGÍBAR, 1998: 184-185. Enguany ha obert la temporada d'òpera del Palacio Eskalduna de Bilbao el 22 d'octubre del 2016.

¹¹ Els productes que creà l'imaginari popular a partir de l'estereotip de Lucrècia creat per Hugo han estat recollits i estudiats per BORGHI, 2003.

¹² La influència de Victor Hugo en el cinema sobre els Borja és patent a l'inventari que completa aquest article i també a l'índex sobre les fonts literàries dels guions cinematogràfics editat per GOBLE, 1999: 232-233.

dels Borja, i en especial de Lucrècia, es deu en bona part a la imaginació romàntica de Victor Hugo.¹³ Però quines són les fonts de Victor Hugo per a construir la figura de Lucrècia? Segons Raymond Pouillart, editor de les obres completes d'Hugo publicades per Flammarion,¹⁴ l'autor del melodrama *Lucrèce Borgia* s'inspirà en l'*Essai sur les mœurs et l'esprit des nations* de Voltaire,¹⁵ en les *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie de César Borgia, fils du pape Alexandre VI* de Tomaso Tomasi,¹⁶ en la *Biographie universelle, ancienne et moderne*, obra col·lectiva impresa per Louis Gabriel Michaud,¹⁷ en la *Histoire des guerres d'Italie* de Francesco Guicciardini,¹⁸ en la *Histoire des républiques italiennes du Moyen Âge* de Jean de Sismondi,¹⁹ i, especialment en el *Specimen historiae arcanae, sive Anecdota de vita Alexandri VI papae, seu Excerpta ex diario Johannis Burchardi, Argentiniensis, capellae Alexandri Sexti Papae*, selecció de textos del diari de Burckard, secretari d'Alexandre VI.²⁰ Textos en què els Borja són el paradigma de l'abús del poder, de l'ambició desmesurada, de l'avidesa pels diners, de la luxúria i de la corrupció moral. La monumental obra de Ferdinand Gregorovius publicada en 1874, primera biografia històrica sobre Lucrècia, que exhumava un gran volum de documents arxivístics mantenint-se al marge de les llegendes i maledicències fomentades per Burckard,²¹ com també altres biografies com la de Bellonci o més recentment la de Bradford,²² han estat ignorades pels guionistes cinematogràfics o televisius i res no han pogut fer per dissipar la mala fama atribuïda a Lucrècia. El romànticisme posà en un primer terme el caràcter sanguinari i l'activa vida sexual del llinatge i els focalitzà en Lucrècia. Francisco Almela y Vives fa responsable el drama de

¹³ El gran nombre d'edicions en francès que tingué l'obra en els anys següents a l'estrena i la ràpida traducció i publicació per tot el món són prova indiscutible de l'abast de la difusió de la imatge de Lucrècia (i dels Borja) creada per Victor Hugo. Durant el segle XIX el melodrama es publicà com a mínim a Brussel·les, Berlín, Munic, Dessau, Uppsala, Frankfurt, Madrid, Milà, Lisboa, Londres, Nova York, Copenhaguen, Viena, Praga, Budapest, València, Barcelona, Leipzig, Filadèlfia i Porvoo. I en l'actualitat continua reeditant-se, traduint-se i representant-se. Durant la temporada 2015-2016 s'ha representat, per exemple, a París al teatre de La Villette, baix la direcció de David Bobée, i a la Sala Richelieu de la Comédie Française, en una posada en escena de Denis Podalydés.

¹⁴ HUGO, 1979: 38-39.

¹⁵ Publicat íntegrament en 1756.

¹⁶ L'edició en francès és de 1739 i el títol complet: *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie de César Borgia, fils du pape Alexandre VI, contenant diverses choses très remarquables concernant l'histoire de ce pape et de son pontificat*. Tomasi presenta Cèsar com a heroi potencial, com a exemple de príncep, però que abusa del seu poder, i descarrega la responsabilitat dels vicis de la família Borja en les dones, en Vannoza i sobretot en Lucrècia.

¹⁷ *Biographie universelle, ancienne et moderne: ou, Histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*, París, 1811-1828.

¹⁸ La versió francesa es publicà en 1738.

¹⁹ Publicada entre 1807 i 1818.

²⁰ Publicada a Hanover el 1696, per Gottfried Wilhelm von Leibniz. L'edició íntegra, en tres volums, no seria publicada fins a 1883-1885 a París en l'editorial Leroux, per Louis Thuasne.

²¹ L'obra de Gregorovius, publicada originalment en alemany, tingué un gran èxit editorial i va ser reeditada en moltes ocasions i ràpidament traduïda. El mateix 1874 a l'italià, en 1876 al castellà i al francès, i en els anys successius al polonès, hongarès, anglès, croata, serbi, català, etc., i continua publicant-se en l'actualitat.

²² L'obra de Bellonci, publicada en 1939, ha gaudit d'un extraordinari èxit de lectors, i ha estat traduïda com a mínim a l'anglès, alemany, hongarès, neerlandès, suec, castellà, francès, noruec, txec, eslovac, polonès, català, rus, etc. L'obra de Sarah Bradford, molt més recent, del 2014, també ha estat molt ben acollida i traduïda des de l'anglès almenys al castellà, italià i neerlandès.

Victor Hugo “de la infame reputación que ha venido teniendo Lucrecia entre la masa de las gentes” i al tàndem Romani – Donizetti d’amplificar eixa “pésima nombradía cuando fue convertido en ópera”.²³ I reprengué l’argument en un article posterior amb un títol ben explícit: *Victor Hugo versus Lucrecia Borja*.²⁴ Abans de la Lucrècia d’Hugo, la literatura sobre els Borja era més aviat escassa, tant en novel·les com en obres teatrals. De fet únicament es publicaren tres obres remarcables: *The Devil’s Charter* de Barnabe Barnes,²⁵ *Faust’s Leben, Thaten und Höllenfahrt in fünf Büchern* de Friedrich Maximilian von Klinger²⁶ i *Caesar Borgia, the scourge of Venice* de Charles Zachary Barnett.²⁷ I en elles els Borja que hi apareixen, com a figures principals o com a comparses, són Alexandre i Cèsar. En les dues primeres Lucrècia Borja és un personatge secundari, i en la de Barnett ni forma part de les *dramatis personae*, ni tan sols se’n fa referència al llarg de l’acció teatral. La publicació de l’obra d’Hugo i la seua creixent popularitat marcarà el punt d’inflexió en la literatura sobre els Borja, que creixerà de forma espectacular al llarg del segle. Quasi un centenar de textos de ficció s’imprimiren en menys de 70 anys, amb una notable predilecció pel teatre, molts d’ells inspirats en el melodrama d’Hugo, com és el cas de les novel·les de Karl Schöpfer²⁸ i de Henri Zeeman²⁹ o les obres teatrals de Leicester Buckingham³⁰ i de Henry James Byron³¹, entre altres. A la península ibèrica, la recepció de l’obra de Victor Hugo i de l’òpera de Donizetti tindrà diverses seqüeles en forma de sarsuela, *La venganza de Alifonso*,³² i altres manifestacions més populars, com un romanç,³³ una cançó,³⁴ una novel·leta anònima³⁵ i una

²³ ALMELA Y VIVES, 1942: 250.

²⁴ ALMELA Y VIVES, 1965. L’article es publicà abans per entregues en la revista *Valencia atracción*, en els números de març, maig i juny de 1965. La tesi ha estat abordada més recentment per MITTAG (2007) i per GOMAR (2015), on es tracta d’explicar a més, entre altres coses, el perquè de la fixació de la societat del XIX en els crims i els verins.

²⁵ Barnabe BARNES, *The Devil’s Charter, a tragedy containing the life and death of Pope Alexander the Sixth. As it was plaide before the Kings Maiestie upon Canlemasse night last, by his Maiesties Servants, but more exactly reuewed, corrected and augmented since by the autor, for the more pleasure and profit of the reader*, Londres: Printed by G. E. for John Wright, 1607.

²⁶ [Friedrich Maximilian VON KLINGER], *Faust’s Leben, Thaten und Höllenfahrt in fünf Büchern*, Sant Petersburg: J.F. Kriele, 1791. Publicada anònimament i amb el peu d’impremta fals, en realitat és Leipzig per F. G. Jacobäer, ha estat traduïda almenys al francès, anglès, suec i rus, i reeditada moltes vegades al llarg del segle XIX i XX fins a l’actualitat.

²⁷ Charles Zachary BARNETT, *Caesar Borgia, the scourge of Venice. An historical drama in three acts. As performed at the London Theatres*, Londres: J. Duncombe’s Edition of the British Theatre, 1831 (Duncombe’s Edition of the British Theatre; 11).

²⁸ Carl SCHÖPFER, *Lucrezia Borgia, oder des Papstes Tochter. Italienisches Sittengemälde aus den Anfängen des XVI Jahrhunderts*, Nordhausen: Fuerst, 1834.

²⁹ Henri ZEEMAN, *Lucretia Borgia, of wreedheid en moederliefde. Historisch romantisch tafereel*, Amsterdam: J. Allart Rietberg, 1835.

³⁰ Leicester BUCKINGHAM, *Lucrezia Borgia, at home and all abroad. A new and original burlesque in one act. [In verse]*, Londres: Thomas Hailes Lacy, [1860].

³¹ Henry James BYRON, *Lucretia Borgia, M. D., or, La grande doctresse. An original burlesque extravaganza founded on a famous opera*, Londres: Thomas Hailes Lacy, [1868].

³² Agustín AZCONA, *La venganza de Alifonso. Zarzuela en un acto*, Madrid: La Imprenta nacional, 1847. Cf. ENCINA CORTIZO, 2012. Un poc més tardana i sense influència directa d’Hugo una altra sarsuela: *Un descendiente de los Borgia: zarzuela en un acto original y en prosa, letra de Miguel Ramos Carrión, música del maestro Rafael Aceves*, Madrid: Vicente de Lalama, 1874 (Biblioteca dramática).

³³ *Romance de Lucrecia Borja*, Barcelona: Imprenta de Ignacio Estivill, [1834].

³⁴ *Cançión nueva de la infernal mujer llamada doña Lucrecia Borgia, duquesa de Ferrara*, [Barcelona]: P. Maimó, [s. a.].

obreta de teatre en català,³⁶ a més d'una novel·la més ambiciosa, pel que fa a l'extensió, i més tardana, del 1899, en el mateix títol de la qual l'autor, Carlos Ría-Baja, assenyala la seua font d'inspiració: *Lucregia (sic) Borgia. Novela inspirada en el drama del mismo título original de Víctor Hugo*.³⁷

Aquesta imatge va ser represa al segle XX per Funk-Brentano en 1930³⁸ i Holms-ten en 1951,³⁹ i tants altres que han anat atribuïnt a la filla del papa nous crims i perversions. Així, la figura de Lucrècia ha anat engrandint-se amb el temps, passant d'ocupar un paper secundari i passiu a un rol protagonista i amb una forta connotació de *femme fatale*, mentre la de Cèsar s'ha mantingut sempre, malgrat els crims que se li han atribuït, amb la mateixa dignitat amb què la va fixar Maquiavel. La literatura romàntica, l'alemanya especialment, l'ha vist sempre en termes positius, com a exemple de polític, consagrat a un projecte d'unificació nacional, en la creació d'un Estat.

I aquesta imatge romàntica de Lucrècia és la que ha perviscut en l'imaginari global i ha estat clamorosament acceptada pel cinema.

3. EL CINEMA BORGIA

3.1 *El cinema mut*

El volum de pel·lícules produïdes entre 1901 i el 2011, data de la darrera producció televisiva, és de més de 80 títols, entre curts, llargmetratges, telefilms, sèries de televisió i films d'animació.⁴⁰ I en aquest període de més de cent anys, la filmografia borgiana ha travessat tots els estils i tots els gèneres: melodrames, comèdies, aventures de capa i espasa, films eròtics i pornogràfics.

Del període primitiu del cinema, el període mut, he arribat a inventariar 24 films de temàtica borgiana, molt probablement un percentatge ínfim dels que realment es degueren produir, si tenim en compte que durant els primers anys del cinematògraf es filmava amb rotllos de cel·luloide, material molt inestable i altament inflamable.⁴¹ Es tracta de pel·lícules de duració variable, des de les que a penes duraven un minut fins a les que ja desenvolupen una història i arriben a tindre una duració de quasi dues hores.

³⁵ [B. M.], *Lucrecia Borgia. Historia de los crímenes y liviandades de esta célebre cortesana*, [Barcelona]: Sucesores de Antonio Bosch, [1880].

³⁶ Francisco Xavier GODÓ I LLORENÇ, *Lucrezia Borgia. Juguina en un acte escrita en vers català*, Barcelona: Tipografia la Acadèmica, 1895 (Biblioteca de Lo Teatro Regional). Estrenada en el Romea per "Lo Teatro Català", la nit del 11 de gener de 1895.

³⁷ Carlos RÍA-BAJA, *Lucregia (sic) Borgia. Novela inspirada en el drama del mismo título original de Víctor Hugo*, Barcelona: casa editorial Maucci, 1899. Ría-Baja publicà altres adaptacions d'obres d'Hugo, com *Le roi s'amuse*, *Marie Tudor* o *Hernani*.

³⁸ Frantz FUNCK-BRENTANO, *Lucrece Borgia*, París: Editions de la Nouvelle Revue Critique, 1930.

³⁹ Georg HOLMSTEN, *Lucrezia Borgia. Leidenschaft und Verbrechen der Borgia-Dynastie. Roman nach zeitgenössischen Quellenwerken und Memoiren frei bearb. von Georg Holmsten*, Berlín; Düsseldorf: Deutsche Buchvertriebs und Verlags Gesellschaft, [1951].

⁴⁰ En les següents pàgines farem un breu recorregut per algunes de les pel·lícules sobre els Borja, en especial aquelles que presenten certes peculiaritats, deixant de banda telefilms, sèries televisives i documentals, amb excepció d'un projecte de documental destinat a la propaganda del règim franquista en 1949.

⁴¹ Es calcula que sols es conserva entre un 10 i un 20% del material filmic que es va produir en l'etapa del cinema mut.

I encara moltes d'elles es conserven de manera fragmentària –uns pocs metres o algun fotograma– o sols els cartells o programes de mà que s'empraven de reclam, o ens són conegudes per mera referència.

El film més antic del qual tenim notícia és *Borgia s'amuse*, produït a França el 1901 per Pathé frères. El cinema primitiu adaptà els espectacles populars i burgesos existents a la nova tecnologia visual, el cinematògraf, i adoptà mecanismes interpretatius d'aquells. Els films es nodriren de la pintura,⁴² la fotografia, el circ, el teatre, el vodevil, etc. I aquesta primera pel·lícula borgiana, de menys d'un minut de duració, és, realment, un quadre, una pintura animada. De fet posa en moviment els personatges d'un quadre que uns anys abans, en 1884, havia provocat un gran enrenou al Saló de París organitzat per la Société des Artistes Françaises, i que acabaria constituint un autèntic escàndol del qual es va fer ressò la premsa de tot el país. El film s'inspirava, ja ho hem dit, en un quadre, en el quadre que el pintor Jules Garnier presentà al Salon de 1884 amb el títol *Borgia s'amuse*, i que va ser refusat el 12 d'abril per a ser exposat a l'Académie des Beaux-Arts, atenent que el públic de la mostra estava compost “en gran partie de femmes et d'enfants” i que podria “blesser la décence” (**Fig. 1**). La protesta de l'autor, que recordà la gran quantitat de pintures amb nus exposades als successius Salons i que la seua obra recreava un fet històric, el banquet de les castanyes, seguint la descripció de Johann Burckard en el *Diarium*, així com l'apel·lació a la llibertat de pinzell, no aconseguí modificar la decisió del jurat. Aquest, presidit pel pintor William-Adolphe Bouguereau, sentencià que “en raison de sa tendance immorale, cette toile ne devait pas figurer à l'exposition. Eh bien! Et la tendance historique, elle ne compte donc plus, celle-là!”⁴³ En realitat, el problema no eren els nus, sinó que situés un papa de Roma al bell mig d'una orgia!⁴⁴ L'escena pictòrica és descrita a la premsa:

Sept femmes nues dansent devant le pape assis à une table, ayant en face de lui le duc, à ses côtés sa fille, la fameuse Lucrèce, et à ses pieds, un chien. Le duc contemple, Lucrèce sourit, le pape examine et le chien dort.⁴⁵

El film de Pathé frères posarà en moviment durant uns pocs segons, a penes un minut, aquesta escena de ballarines nues davant l'atenta mirada de Cèsar i Alexandre, la complaença de Lucrècia i la indiferència del gos. Si, com la pintura, el film escandalitzà algun sector de la societat francesa, ho ignore. No tinc cap notícia al respecte. Probablement els espectadors als quals estava destinada l'animació del quadre, d'extracció popular, foren més receptius a aquestes “irreverències” que no els burgesos benpensants visitants habituals dels Salons.

⁴² Algunes de les primeres filmacions de contingut eròtic dels germans Pathé s'inspiraren en pintors, en quadres amb nus que a la pantalla cobraven vida, davant dels quals l'espectador adoptava l'actitud de *voyeur*, com és el cas dels curts *Le peintre et son modèle* (1902), *Le bain des dames de la cour* (1904) o *Borgia s'amuse*. Cf. ROE, 2014: 194.

⁴³ Les cartes intercanviades entre el pintor i el jurat del Salon, així com les opinions aparegudes als diaris francesos van ser publicades per GARNIER, 1884.

⁴⁴ Bouguereau, paradoxalment, pintà molts quadres de nus, en especial d'escenes de la mitologia. Precisament del mateix any en què va rebutjar l'obra de Garnier és el seu famós quadre *La joventut de Bacus*, on el déu apareix envoltat d'homes i dones, nimfes i sàtirs, nus o semivestits, participant en una autèntica bacanal.

⁴⁵ GARNIER, 1884: 10.

Del mateix període mut és una altra raresa de l'extensa filmografia dels Borja: una pel·lícula de dibuixos animats de l'any 1920 de Carlo Amedeo Frascari.⁴⁶ Quasi cent anys més tard, el 2010, se'n produí una altra, seqüela del videojoc *Assassin's Creed*. Res en comú tenen ambdós curts, ni estètica ni argumentalment, ni, per suposat, tècnica-

Baby... e la Lucrezia Borgia, curiós títol de l'animació de 1920, és un film de 15 minuts de duració, el primer de la productora Tiziano film de Torí, que l'anunciava com "il primo film comico a disegni animati eseguito dalla 'Tiziano film', la quale ha intenzione di specializzarsi in questo ramo; al primo film ne seguiranno perciò subito degli altri i quali, sia per le innovazioni tecniche, che per l'argomento, costituiranno una vera novità del genere. I film di cui sopra potranno riuscire una gustosa caricatura della vita moderna, destinata a far ridere i piccini alle spalle dei grandi [...]".⁴⁷ Els dibuixos, plans i molt simples, apareixen traçats amb tinta negra sobre un fons completament blanc, sense cap tipus de decorat (**Fig. 2**). La historieta conta, de manera còmica, les aventures de Baby, cavaller a qui li agraden molt les dones, especialment les casades, i que s'obsessiona amb una Lucrècia Borja situada al segle XX. Després d'enfrontar-se al marit de Lucrècia, acabarà sent enverinat per aquesta. Una Lucrècia en sintonia amb la imatge de *femme fatale*, d'enverinadora, popularitzada durant el segle XIX. El filmet durà poc a les sales d'exhibició, en ser considerat immoral i poc edificant.⁴⁸

Encara que en les produccions borgianes del període mut hi ha un clar predomini de la filmografia italiana –10 dels 24 films són de productores italianes–, la projecció internacional del llinatge, que en bona mesura li havia proporcionat la seua conversió en personatges de ficció, es fa visible en la diversitat de països que recolliren el tema borgia en els seus films: Dinamarca, Àustria, Hongria, Brasil, Estats Units i, naturalment, Alemanya i França.

Els protagonistes dels films no són, però, els Borja com a família, almenys en la major part d'ells. Ho són Cèsar i Lucrècia, sobretot Lucrècia. Les pel·lícules, fins i tot quan el títol fa referència al llinatge, posen l'accent en Lucrècia i Cèsar, i Alexandre és una figura secundària, quan no absent totalment. I quan forma part de la trama, com en el cas del film *Cesar Borgia* (1912) de Gerolamo Lo Savio, és un ser dèbil davant dels seus fills, malgrat ser retratat com un tirà amb els seus súbdits, o en *La cena del Borgia* (1911) de Giuseppe de Liguoro, on Roderic de Borja és utilitzat per Cèsar per quedar impune de totes les malvestats. Els dos germans són presentats amb tots els atributs de la llegenda més negra, amb especial èmfasi sobre Lucrècia, una Lucrècia arquetip de bellesa, de supèrbia, de crueltat, creditora de les majors perversions i autora dels més abjectes delictes. L'escena, de clara reminiscència "hugotiana", on Gennaro esborra la lletra inicial del cognom Borgia per deixar-lo en una infamant "orgia", és recurrent en moltes de les pel·lícules. Hi ha, però, una excepció en el període mut, que sols es repetirà en el film de Hinrich de 1940. En la *Lucrezia Borgia* (1922) de Richard Oswald, Lucrècia apareix com una jove virtuosa i enamorada del seu futur marit i que ha de lluitar constantment contra els intents del seu germà per seduir-la. No es tornarà a repetir

⁴⁶ El film ha constituït una mena de llegenda fins que Alessandro Cavaleri, en la seua tesi *Un'ombra dal passato: Carlo Amedeo Frascari – Zambonelli*, presentada en la Università degli Studi de Milà en 2006 i dirigida per Giannalberto Bendazzi, en demostrà la seua existència. Cf. BENDAZZI, 2016: 72.

⁴⁷ PROLO, 1943: 215.

⁴⁸ VERGER, 2011.

en massa ocasions. El que sí serà molt freqüent és la confusió de personatges reals, la inserció d'altres totalment inventats, la tergiversació dels fets històrics o la seua inclusió en històries absolutament fictícies, fins i tot amb remarcables anacronismes. L'ús i abús dels Borja, que ja s'havia consumat en la literatura, es mantindrà en el cinema en general. Un clar exponent és l'acarament de Lucrècia i don Juan en el film *Don Juan* (1926) d'Alan Crosland, on Lucrècia, per a poder fer exhibició de la seua refinada maldat, és rebutjada pel famós seductor.

3.2 L'arribada del sonor

Lucrece Borgia (1935) d'Abel Gance és la primera pel·lícula sonora sobre els Borja i també la primera superproducció que no es limita, com havien fet els films anteriors, a situar Cèsar o Lucrècia en un episodi marcat pel sexe o la violència per a fer-los participar en crims i aventures eròtiques, sinó que apareixen rodejats de tots els personatges que tingueren algun paper en la seua vida.⁴⁹ La trama presenta un Cèsar Borja que tracta de reunir baix els seus dominis el major nombre de territoris possibles i que en el seu objectiu no dubta a utilitzar la seua germana Lucrècia. Per a casar Lucrècia de manera més convenient als seus interessos mana matar el seu marit, i Lucrècia, resignada, es dedica a protegir les arts i les lletres. Apareix l'oposició de Savonarola al papa i la seua crema a la plaça pública, i la predilecció de Maquiavel per Cèsar. Encara que dins la filmografia d'Abel Gance és un film menor, sobretot si el comparem amb el retrat que Gance fa de Napoleó, dins la filmografia borgiana és un dels productes més dignes, remarcable per la seua bellesa formal. Alguna de les escenes de la pel·lícula forma part del millor de la història del cinema, com és l'escena de l'orgia.⁵⁰

Les reminiscències de Victor Hugo continuaran més o menys visibles a la filmografia borgiana, però, com ja havia anunciat, amb una nova excepció, la *Lucrezia Borgia* (1940) de Hans Hinrich. Basat, segons els crèdits, en un conte de Luigi Bonelli, presenta Lucrècia en la seua etapa ferraresa, ja casada amb Alfonso d'Este. El drama és provocat pel duc de Ferrara, qui, malgrat que la seua muller no li dóna motius, està molt gelós per la gran quantitat de pretendents que té Lucrècia. Durant una absència del duc, Lucrècia accepta una cita amb Strozzi. Repenedida de la seua imprudència, envia una amiga per desfer la cita. Però el duc descobreix el fet, l'amiga assumeix tota la responsabilitat i Lucrècia surt sense màcula de l'afer. Malgrat això, el pretendent és assassinat. La crítica del moment reaccionà de manera diversa; mentre alguns crítics la consideraren poc reeixida i mancada de rigor històric, altres la qualificaren d'obra mestra, i fins i tot el crític Giuseppe Isani alabà la seua sobrietat i que en certa manera fos una tímida rehabilitació de Lucrècia. La Lucrècia de Hinrich és una Lucrècia no tan malvada, no tan àvida de poder ni tan luxuriosa com la presenten altres pel·lícules. Quan es va produir el film, Lucrècia estava de moda gràcies al llibre de Maria Bellonci, publicat en 1939, que havia tingut un èxit tan enorme que ràpidament va ser traduït a l'anglès i en el mateix 1939 ja s'havia editat a Nova York per l'editorial Harcourt Brace & Company, i la pel·lícula es pogué beneficiar d'una nova visió de Lucrècia.⁵¹ Malgrat la

⁴⁹ KENNEDY-KARPAT, 2013.

⁵⁰ MELVILLE, 2006.

⁵¹ Vide la nota 22.

sobrietat dels decorats i una certa contenció general, la veritat és que no és més que una altra historieta, així en diminutiu, en què la protagonista és Lucrècia Borja, però que ho podria haver estat qualsevol altra dona.⁵²

Malgrat una certa unanimitat en el tractament cinematogràfic dels Borja, el film *La màscara dels Borja* (1949) de Mitchell Leisen és en algun aspecte excepcional. El seu director, arquitecte de professió, començà a treballar en el cinema com a dissenyador de vestuari i com a decorador, i es convertí en l'home de confiança de Cecil B. DeMille, qui li confià la direcció del departament de decorats de la Paramount. En 1933 va dirigir la seua primera pel·lícula i al llarg de la seua carrera treballà en diversos gèneres: comèdia, melodrama, faula romàntica, i també el *thriller* o film de suspens. En *Bride of vengeance* o *La màscara dels Borja* abunden els personatges turmentats i fins i tot desagradables, i també els moments simpàtics que preludien una escena de terror que fa que se'ns congele el somriure als llavis. Els apunts de comèdia que apareixen a la pel·lícula, tractada com un drama, resulten inequívocament negres. Però contràriament a la majoria de films sobre els Borja, es deixen de banda els afers sexuals i la corrupció, i es posa l'accent en la intriga política. Del mateix any és *El príncep de les raboses* de Henry King, basada en la novel·la de Samuel Shellabarger, protagonitzada per dos actors del millor Hollywood: Orson Welles i Tyrone Power (**Fig. 3**). La història és la següent: Cèsar Borja envia com a espia Andrea Orsini, un cortesà ambiciós i home de confiança, perquè s'infiltri en una ciutat-estat governada pel comte Varano per a poder apoderar-se'n després. Orsini s'enamora de la muller del comte i no és capaç de traïr-los i matar el comte com li havia ordenat Cèsar. Aquest ataca la ciutat i el comte Varano mor. Andrea es rebel·la contra els Borja i és empresonat. Aconsegueix escapar i derrotar l'exèrcit de Cèsar. El fet d'haver estat rodada en escenaris naturals en Itàlia li dona una certa autenticitat. Per altra banda, l'actuació d'Orson Welles és magnífica com a Cèsar Borja i li dona un toc de qualitat. Però l'episodi que narra és completament imaginari, la història real fou molt distinta: Camilla Battista Varano (1458-1524), filla del comte Varano, senyor de Camerino, professà com a monja clarissa en Urbino i després passà al monestir de Santa Maria Nuova, de Camerino, on va escriure diversos tractats místics. Mentre la monja al convent vivia una vida contemplativa, Cèsar Borja assaltava la ciutat de Camerino, assassinava Giulio Cesare Varano i els seus fills. Camilla morí al convent en 1524 i al segle XIX va ser beatificada. Com passa en tantes altres pel·lícules, es barregen fets reals i inventats i es canvien els papers que els protagonistes tingueren en la història.

3.3 *El paroxisme*

Fins als anys 50 del segle XX les pel·lícules, malgrat els excessos argumentals, es mantenen dins d'una certa contenció. Però a finals de la dècada dels seixanta s'accentua l'erotisme dels films fins arribar a les pel·lícules "pornogràfiques", com la *Lucrezia Borgia* (1990) de Lorenzo Onorati, *Dungeon of the Borgias* (1993)⁵³ de Brian Tarras o *The castle of Lucretia* (1996) de Nicholas Moore i Joe d'Amato. En elles, més que en cap film anterior, la relació amb els Borja, amb Lucrècia, pràcticament es limita al títol,

⁵² QUARZI, 2003.

⁵³ Vide la nota 74, on s'explica la trama del film.

i sols pretenen explotar la fama de luxuriosos del llinatge borgià. Però la sàtira més cruel que s'ha fet mai d'Alexandre VI s'havia produït uns anys abans amb *Das Liebeskonzil* (1981), pel·lícula basada en l'obra de teatre d'Oskar Panizza publicada en Zurich en 1894, amb el títol *El concili d'amor. Una tragèdia celestial*.⁵⁴ A l'any següent de la seua publicació, el seu autor va ser processat pel Reial Tribunal de Munic i condemnat a presó per blasfèmia.⁵⁵ En *El concili de l'amor*, unes escenes estan situades al cel i altres a la cort papal. Alexandre VI és representat com un jove ple de vitalitat i Déu, per contra, com un vell malalt i sense voluntat, convertit en una autèntica caricatura: l'omnipotència atribuïda a Déu s'ha convertit en impotència absoluta. La condemna a Panizza no va ser per la imatge que presenta del papa, encara que en la seua defensa davant del tribunal argumentà que a qui volia deixar en evidència era a Alexandre VI, perquè aquest s'havia burlat de tot allò diví, sinó per delictes contra la religió, per l'escarni a Déu. Els escenaris de la cort papal es presenten com el paradís del pecat, on contínuament es celebren orgies. Escenes ombrívols que contrasten amb la blancor del cel, per on corren angelets que llven la pols. Déu pare apareix presidint la cort celestial, però és, com ja he dit, una autèntica caricatura: és un ancià d'edat provecta, estossegant sense parar, rodejat de medicaments, mantes i fins i tot d'un orinal. Segons Panizza, el que pretenia amb la paròdia del cel era posar en evidència un Déu que tolera les frivolitats, els excessos sexuals, les extravagàncies i la degeneració del papa Borja. Sols si Déu està també degenerat pot permetre que els homes, i més encara el papa, ignoren els preceptes divins, es dediquen a la idolatria i la luxúria i als crims més espantosos. En l'obra de Panizza, Alexandre VI és la caricatura de tots els papes i simbolitza la degeneració de l'Església catòlica.

3.4 La versatilitat dels Borja

A l'Arxiu General de l'Administració, en la secció de la Direcció general de cinematografia i teatre, encarregada d'autoritzar la realització de projectes cinematogràfics, es conserva, de 1947, una sol·licitud de permís per al rodatge d'un documental titulat *La huida de César Borja*.⁵⁶ Es tracta d'una producció d'Exclusivas Zodiaco, productora radicada a Madrid, baix la direcció de Pío Ballesteros,⁵⁷ sobre un guió de Ricardo Torres. La sinopsi de l'argument explica la finalitat del documental: *Exaltación histórica del castillo de la Mota y descripción de la leyenda de la huida del caballero César Borja*. Examinat el guió, el censor F. Narbona va dictaminar:

⁵⁴ Oskar PANIZZA, *Das Liebeskonzil. Eine Himmelstragödie in fünf Aufzügen*, 1^a ed., Zurich: Verlags-Magazin (J. Schabelitz), 1895. L'obra en alemany va ser un èxit i ha estat reeditada en nombroses ocasions i traduïda com a mínim al francès, anglès, italià, neerlandès, portuguès, danès i croata. En castellà hi ha diverses edicions: Barcelona, 1977; Logronyo, 2014; i Mèxic, 1978. En català: *El concili de l'amor*, dins *Teatre borgià*, 1, València: Tres i Quatre; IIEB, 2008 (Biblioteca Borja Minor, 1), traducció de Josep Murgades.

⁵⁵ KIENZLE; MENDE, 1996, i BROWN, 2010.

⁵⁶ AGA, Direcció general de cinematografia i teatre, Expedient 329.

⁵⁷ Pío Ballesteros, director, guionista i productor de cinema, va ser un dels fundadors del Círculo de Escritores Cinematográficos, associació fundada l'any 1945; dirigí documentals i algun llargmetratge, com *Consultaré a Mr. Brown* (1946), basat en la novel·la *El socio* de Jenaro Prieto.

Discreto. Se trata de un reportaje sobre el castillo de la Mota y el episodio de la huida de César Borgia cuando cumplía prisión en aquel. Hay que advertir al realizador que la segunda parte del documental, donde aparecen figuras históricas, ha de cuidarse mucho, tanto en lo que se refiere a vestuario, como interpretación, ya que cualquier deficiencia podría acarrear la prohibición de la película. La fotografía se cuidará también. Por lo demás puede autorizarse. 21 de agosto de 1947.

Tot molt asèptic: un documental per a exhibir la bellesa de la fortalesa, reforçant-lo amb un episodi singular d'un personatge famós. Al guió es van enumerant els plànols generals que mostren les torres, els murs amb els merlets, els fosos, el pont llevadís, la plaça d'armes, i les referències als reis catòlics i a Juana la Loca, amb plànol curt de l'escut del "yugo y las flechas", per a passar, sense solució de continuïtat, a una dramatització de l'episodi de la fugida, en octubre de 1506, de Cèsar Borja del castell de la Mota, ajudat pel comte de Benavente i el capellà castrense. Es presenta Cèsar despenjant-se amb una corda per una torre i escapant amb el cavall que el comte de Benavente li havia deixat al peu del castell. Aquesta escena havia d'acabar amb una veu en *off* que diria: "Y de esta forma se fugó el caballero César Borgia". Després d'un fos en negre, la tercera part del documental, una successió d'escenes que es desenvolupen al castell de la Mota i que són enumerades així: "Las mujeres de la Sección Femenina hacen ejercicios gimnásticos en la explanada del castillo. Las mujeres de la SF en clase. Las mujeres de la SF orando en la capilla. En las cocinas, en el comedor, en los dormitorios, etc."

El castell de la Mota s'havia convertit per decisió de Franco en Escuela Superior de Mandos de la Sección Femenina de Falange Española Tradicionalista y de las JONS. I el documental, que pel títol semblava una cosa, en realitat el que pretenia era divulgar com "en estos aposentos que recogieron el último aliento de Isabel la Católica, la mujer española aprende lecciones de Historia y Patria y el ardor del espíritu cristiano, donde radica la moral, el sacrificio y la abnegación de madre. Alternando los ejercicios físicos con los espirituales se educa para ser más fructífera a la patria, perfeccionando de esta manera las futuras generaciones para que España siga siendo a través de los siglos 'una, grande y libre'". El que resulta més enigmàtic és per què s'elegí Cèsar Borja, un personatge que en l'imaginari popular era el fill bastard d'un papa, el germà incestuós, el fratricida, el polític sense escrúpols, i no Isabel la Catòlica, amb molta més relació amb el castell de la Mota que no Cèsar i que a més era el prototip de les virtuts femenines de l'Espanya de Franco. El documental no s'arribà a filmar, però és paradigmàtic de la manera com un mateix personatge pot ser utilitzat de forma diversa.

* * *

Aquest text és un intent de reunir i catalogar la ingent producció cinematogràfica que ha generat la família Borja, un primer pas per a estudiar els moments i els contextos en què fou produïda, la intencionalitat del seus autors, les fonts en què s'inspiraren, la imatge física i moral que n'han creat... Estudi en el qual caldria incloure, a més, els cartells de les pel·lícules, en les seues diferents versions per països, així com altres elements emprats en la difusió comercial: prospectes, fullets, programes de mà, mitjans de propaganda que han caigut en desús, però que eren el recurs principal per a donar a

conèixer la programació al públic.⁵⁸ La recopilació i estudi d'aquests materials, rars pel seu caràcter efímer, junt als expedients de llicències d'exportació, de projecció i de censura de les produccions i dels permisos d'exhibició als diferents països, així com les crítiques i ressenyes als periòdics, contribuirà a una valoració completa del fenomen cinematogràfic dels Borja.⁵⁹

El cinema ha contribuït, com ho feren ja els textos literaris, a magnificar la dimensió universal dels Borja i n'ha fixat una determinada imatge. Els productors cinematogràfics s'acosten als Borja amb unes idees prefixades, amb una imatge preconcebuda, i no volen que res els traga de l'error. És molt reveladora l'experiència de Joan Francesc Mira al respecte. Els productors de la superproducció del 2006 *Los Borgia* requeriren el seu assessorament històric, però quan intentà corregir certs errors i eliminar aspectes que sols es recolzen en la maledicència i la llegenda, es negaren a reconsiderar-ho.⁶⁰ La majoria de les pel·lícules de tema borgia tenen l'aspiració, potser, de formar part dels films històrics. Però en realitat, també en la majoria d'elles Lucrecia i Cèsar, els Borja, no són més que una excusa per a muntar un film d'aventures, de capa i espasa, d'insinuant erotisme, de morboses intrigues, de maldat refinada o de terrorífic satanisme. Associar Borja amb sexe, crueltat, ambició i corrupció no és, però, monopoli del cinema ni de la literatura. En setembre de 2014 es podia visitar a la fundació Maillol de París una exposició sobre els Borja (*Les Borgia et leur temps*), que reunia des de pintures, escultures, roba, joies, objectes de decoració, relíquies, llibres, fins a cartells i còmics. A la ressenya feta en *Le Monde* el 18 de setembre, el corresponsal, malgrat que la mostra els presentava com a mecenes d'artistes i difusors de l'humanisme, no pogué sostrair-los a la temptació i qualificà els Borja de "sulfurosos". Mentre que l'*ABC*, i altres periòdics espanyols i francesos, la situaven en una universal "borgiamania".

En el futur, els Borja continuaran atraient l'atenció de músics, poetes, novel·listes, cineastes, dramaturgs, pintors, escultors i, naturalment, historiadors, s'escriuran llibres, es compondran melodies i es filmaran noves pel·lícules amb una nova percepció del llinatge, fruit d'una altra sensibilitat, de la sensibilitat del moment.

⁵⁸ Hem de recordar que en els anys de la postguerra espanyola, els anys 40 i 50, el cinema era, manllevant la frase a Marx, l'opi del poble; era l'analgèsic, el sedant que feia oblidar, per uns moments, la fosca realitat, i el públic acudia amb tanta assiduitat a les sales de cinema que aquestes canviaven cada pocs dies la programació. Aquesta era anunciada als espectadors amb petits fullets plens d'imatges fascinants i frases suggestives.

⁵⁹ En 1930, el crític Jesús Alsina publicà un article a propòsit de tres pel·lícules sobre els Borja: *I Borgia* (1919) de Luigi Sapelli, *Lucrezia Borgia* (1922) de Richard Oswald i *Don Juan* (1926) d'Alan Crosland. I respecte a la segona fa una afirmació sorprenent: "El argumento de la película resulta retorcido de base, ya que nos presenta a César y Lucrecia en calidad de primos, siendo la divisa de aquél alcanzar el amor de su prima Lucrecia [...] ni las magníficas decoraciones y vestimentas diseñadas por Neppack y Botho Höfer, ni la dirección técnica de Karl Freund, son suficientes para salvar este craso error de consistencia que, históricamente impide no logre el film el éxito que era de esperar". És possible que en la seua estrena a Espanya la censura, per tal d'emascarar l'interès sexual d'un germà per una germana, els convertís en cosins? Un argument més a investigar en els arxius de la censura cinematogràfica, el doblatge i altres qüestions referides a l'estrena de les pel·lícules en cada país. Cf. ALSINA, 1933.

⁶⁰ MIRA, 2009.

APÈNDIX: FILMOGRAFIA BORGIANA⁶¹

1. *Borgia s'amuse* (França: 1901).⁶²
2. *Cesar Borgia* (Dinamarca: 1908), de Viggo Larsen.
3. *Lucrece Borgia* (França: 1909), d'Albert Capellani. Basada en la *Lucrecia Borja* de Víctor Hugo.
4. *Lucrecia Borgia* (Brasil: 1909), d'Antônio Serra. Curt basat en Víctor Hugo.
5. *Lucrecia Borgia* (Brasil: 1910), d'Antônio Leal.
6. *Lucrezia Borgia* (Itàlia: 1910), de Mario Caserini i Ugo Falena.
7. *Les frères ennemis* (França: 1910).⁶³
8. *La cena del Borgia* (Itàlia: 1911), de Giuseppe de Liguoro. Guió de Giuseppe de Liguoro.
9. *Lucrezia Borgia* (Itàlia: 1912), de Gerolamo Lo Savio. Guió d'Ugo Falena, basat en Víctor Hugo.
10. *Cesare Borgia* (Itàlia; França: 1912), de Gerolamo Lo Savio. Basat en Giovanni Viscardini.
11. *Cannelloni avvelenato dalla famiglia Borgia* (Itàlia: 1915),⁶⁴ de Mario Ceccatelli. Curtmetratge.

⁶¹ Per elaborar aquest inventari he consultat moltes webs, en especial les de les principals filmoteques europees i americanes, altres de caràcter més general com *The Complete Index to World Film* <http://www.citwf.com/> o la web especialitzada en pel·lícules sobre l'Edat mitjana *Cinema e medioevo* <http://www.cinemedioevo.net/>. També he tingut en compte l'article de RUFFINI (2003), on l'autor cataloga un total de 41 films. El present inventari amplia i corregeix el catàleg que ja vaig publicar en la web <http://www.elsborja.cat/els-borja/filmografia-borgiana/>.

⁶² Com a un curt produït per Pathé frères és catalogat per la Fondation Jérôme Seydoux-Pathé, on es resumeix la trama com "scènes grivoises d'un caractère piquant". En anglès la pel·lícula es titulà *Borgia amuses himself* (1903) o *Borgia amuses herself* (1905). <http://filmographie.fondation-jeromeseydoux-pathe.com/4708-borgia-s-amuse>. ROE (2014: 194) el data en 1902.

⁶³ Produït per Pathé frères i catalogat per la Fondation Jérôme Seydoux-Pathé com una cinta de 285 metres, de la qual fa el següent resum de la trama: "Cette histoire se fonde sur la figure bien connue de Lucrece Borgia qui, avec l'aide de son frère César, complot d'empoisonner son mari Jean Sforza. Mais leur frère François ayant vu Lucrece préparer le poison dans une coupe empêche Jean de boire. Lucrece et César décident alors d'éliminer François. Avertis que chaque soir, celui-ci se rend au couvent des Carmélites pour faire sa cour à Clélia, César et une bande d'assassins lui tendent une embuscade à la sortie. François est attaqué, maîtrisé, étranglé puis son corps est jeté dans le Tibre. Le peuple se soulève contre les Borgia mais il est vaincu. Peu de temps après, le corps de François est découvert et porté chez César Borgia à qui l'on vient d'accorder tous les pouvoirs, le rendant ainsi hors de portée de la justice" (<http://filmographie.fondation-jeromeseydoux-pathe.com/7678-freres-ennemis-les>). No he trobat cap altra referència a aquest film.

12. *The eternal sin* (USA: 1917), de Herbert Brenon. Basat en l'obra de teatre de Víctor Hugo.
13. *Der Todesring*⁶⁵ (Àustria; Hongria: 1918).
14. *I Borgia* (Itàlia: 1919), de Luigi Sapelli, àlies Caramba.
15. *Lucrezia Borgia* (Itàlia: 1919), d'Augusto Genina.⁶⁶
16. *Cesare Borgia* (Itàlia: 1920), de Guazzoni.
17. *Baby... e la Lucrezia Borgia* (Itàlia: 1920), de Carlo Amedeo Frascari, àlies Zambonelli. Curt d'animació de Tiziano film de Torí.⁶⁷
18. *Satanas*⁶⁸ (Alemanya: 1920), de Friedrich Wilhelm Murnau.
19. *L'ultimo dei Borgia* (Itàlia: 1920), d'Armando Carbone.
20. *Merista, die Tänzerin* (Àustria: 1921), de Julius Herzka. Guió de Louis Nerz.
21. *Lucrezia Borgia* (Alemanya: 1922), de Richard Oswald. Guió de Richard Oswald, basat en la novel·la de Harry Sheff, el diari de Burckard i l'obra de Gregorovius.
22. *Lucrezia Borgia, o, Plaything of power* (UK: 1923), d'Edwin Greenwood. Guió d'Eliot Stannard.
23. *Das Gift der Borgia: Bruder und Schwester* (Àustria: 1924), de Fritz Kaufmann.
24. *Don Juan*⁶⁹ (USA: 1926), d'Alan Crosland. Guió de Bess Meredith, Walter Anthony i Maude Fulton. Basat en el poema èpic de George Gordon, lord Byron.
25. *Lucrèce Borgia* (França: 1935), d'Abel Gance.⁷⁰ Guió d'Abel Gance, Léopold Marchand i Henri Vendresse.

⁶⁴ Forma part d'una sèrie de curtmetratges produïts entre 1915 i 1916, tots ells protagonitzats per Cannelloni, personatge estrofolari que crea o es veu implicat en situacions còmiques, interpretat pel mateix Mario Ceccatelli: *Cannelloni marchese per un giorno* (1915), *Cannelloni regala una ciocca dei suoi capelli* (1915), *Cannelloni gentiluomo povero* (1915), *Una terribile avventura di Cannelloni* (1915), *Gli ospiti dello zio Cannelloni* (1916).

⁶⁵ Títol alternatiu: *Der Ring des Cesare Borgia*.

⁶⁶ Dirigit en 1940 *Sin novedad en el Alcázar*.

⁶⁷ Un fotograma del curt animat es pot veure en VERGER, 2011.

⁶⁸ Un film de tres episodis, *Der Tyran: eine Tragödie aus der Pharaonenzeit. Der Fürst: Lucrezia Borgia's Tod. Der Diktator: der Sturz eines Volkstribuns*. L'episodi de Lucrècia, amb algunes innovacions, es basa en l'obra de Victor Hugo. La cinta es considerava totalment perduda fins fa uns anys, quan es va localitzar un fragment del primer episodi a la Filmoteca de Saragossa. Cf. BERRIATUA, 2003.

⁶⁹ Versió italiana: *Don Giovanni e Lucrezia Borgia*; versió alemanya: *Don Juan, der grosse Liebhaber*.

26. *The Florentine dagger*⁷¹ (USA: 1935), de Robert Florey. Guió de Tom Reed, basat en la novel·la de Ben Hecht.
27. *Condottieri* (Alemanya; Itàlia: 1937), de Luigi Trenker i Werner Kingler. Guió de Luigi Trenker i Kurt Renser.
28. *Lucrezia Borgia* (Itàlia: 1940), de Hans Hinrich. Guió de Luigi Bonelli i Tomaso Smith.
29. *La maschera di Cesare Borgia* (Itàlia: 1941), de Duilio Coletti. Guió d'Arrigo Benedetti, Mario Pannunzio, Primo Zeglio, Duilio Coletti i Piero Tellini, basat en Niccolò Machiavelli.
30. *We do it because?* (USA: 1942), de Basil Wrangler.⁷²
31. *Lucrecia Borgia* (Argentina: 1947), de Luis José Bayón Herrera. Guió de Rodolfo M. Taboada i León Klimovsky. Basat en Victor Hugo.
32. *La huida de César Borgia* (Espanya: 1947), de Pío Ballesteros. Curtmetratge.
33. *Prince of foxes* (USA: 1949), de Henry King. Guió de Milton Krims, basat en la novel·la de Samuel Shellabarger.
34. *Bride of vengeance* (USA: 1949), de Mitchell Leisen. Guió de Clemence Dane, Michael Hogan i Cyril Hume.
35. *La prigioniera della torre del fuoco* (Itàlia: 1952), de Giorgio Walter Chili. Guió d'Alfred Niblo i Giorgio Walter Chili.
36. *Lucrece Borgia* (França; Itàlia: 1953), de Christian-Jaque. Guió basat en l'obra de Cécil Saint-Laurent.
37. *La congiura dei Borgia* (Itàlia: 1958), d'Antonio Racioppi. Guió d'Antonio Racioppi, Fernando Morandi, Remo Chiti, Vittorio Nino Novarese i Giorgio Costantini.

⁷⁰ Sembla que Abel Gance ja havia produït un film mut sobre Lucrècia Borja en 1926, del qual no es conserva res.

⁷¹ La trama és la següent: Juan Cesare, un vienès descendent dels Borja, creu que ha heretat la tendència assassina dels seus avantpassats. Quan el pare de la seua enamorada apareix mort amb una daga florentina del "tipus Borja", queda convençut que la infame genètica ha triomfat i que ell és l'autor del crim, ja que el pare s'oposava als seus amors.

⁷² Curt de 10 minuts de duració que pretén mostrar el perquè de certes costums arrelats, com saludar donant la mà, on Ava Gardner interpreta Lucrècia en un *sketch* sobre el comportament a taula i on es fa referència a l'enverinament del vi. <http://www.imdb.com/title/tt0143998/>

38. *Le notti di Lucrezia Borgia* (Itàlia; França: 1959), de Sergio Grieco. Guió de Carlo Caiano i Sergio Grieco. Basat en Victor Hugo.
39. *La notte del grande assalto / Sous les griffes des Borgia* (Itàlia; França: 1959), de Giuseppe Maria Scotese. Guió d'Arnaldo Marrosu i Giuseppe Maria Scotese.
40. *Caterina Sforza, la leonessa di Romagna* (Itàlia: 1959), de Giorgio Walter Chilli. Guió de Giorgio Walter Chilli i Fred Niblo, junior.
41. *Not tonight Henry!* (USA: 1960), de W. Merle Connell.⁷³
42. *Lucrece Borgia o La bonne dame de Ferrare* (França; Bèlgica: 1961). Sèrie TV. RTF.
43. *Il Duca Nero* (Itàlia; Espanya: 1963), de Pino Mercanti. Guió de Mario Amendola, Max di Thiene i Tullio Bruschi.
44. *Le piacevoli notti* (Itàlia: 1966), d'Armando Crispino i Luciano Lucignani. Versió lliure de tres contes de Giovanni Francesco Straparola.
45. *L'uomo che ride / L'imposture des Borgia* (Itàlia-França: 1966), de Sergio Corbucci. Guió de Filippo Sanjust, A. Issaverdens, A. Lello, Luca Ranconi, Franco Rossetti, A. Bertolotto i Sergio Corbucci. Versió lliure de la novel·la de Victor Hugo *L'homme qui rit*.
46. *Lucrezia Borgia* (Austràlia: 1966), de Tony Morphet. Sèrie TV. ABC National Television for Melbourne. 9-10 agost 1966.
47. *Lucrezia Borgia, l'amante del diavolo / Lukrezia Borgia. Die Tochter des Papstes* (Itàlia; Àustria: 1968), d'Oswaldo Civirani. Guió d'Oswaldo Civirani, Jofré Rudel i Sorger Wilhelm. Basat en Victor Hugo.
48. *La vita di Leonardo da Vinci* (Itàlia: 1971), de Renato Castellani. Sèrie TV. RAI, TVE, ORTF. 24 octubre-21 novembre 1971.
49. *Contes immoraux: La marée. Thérèse philosophe. Erzsebet Bathory. Lucrezia Borgia* (França: 1974), de Walerian Borowczyk.
50. *Lucrezia giovane* (Itàlia: 1974), de Luciano Ercoli, àlies André Colbert. Guió de Luciano Ercoli.
51. *Lucrezia Borgia* (Txecoslovàquia: 1974), de Pavol Haspra. Telefilm basat en l'obra de Victor Hugo.

⁷³ Henry, qui considera que rep poca atenció de la seua muller, cada nit s'imagina en una aventura amb una dona diferent: Dalila, Cleopatra, Josefina i Lucrècia Borja. Es pot veure íntegrament en <http://www.dailymotion.com/video/x375i75>

52. *Witness to yesterday. Lucretia Borgia* (Canadà: 1975), T. A. M. Moore. Entrevista fictícia. Avco Embassy Television; McConnell Advertising; Vision TV Productions Ltd; TvOntario (TVO).
53. *Les Borgia, ou le sang doré* (França: 1977), d'Alain Dhenaut. Sèrie TV. Antenne 2 – S.F.P. Guió de Françoise Sagan i Jacques Quoirez, basat en l'obra de Sagan.
54. *Das Liebeskonzil* (Alemanya: 1981), de Werner Schroeter. Guió de Horst Alexander, Dietrich Kuhlbrodt i Roberto Lerici, basat en l'obra teatral d'Oskar Panizza.
55. *The Borgias* (Gran Bretanya: 1981), de Brian Farnham. Sèrie de la BBC de 10 episodis. Guió de John Prebble i Kenneth Taylor, basat en l'obra de Sarah Bradford.
56. *Le notti segrete di Lucrezia Borgia* (Itàlia; Espanya: 1982), de Roberto Bianchi Montero.
57. *Il Bellissimo inganno. The Beautiful Stratagem* (Canadà: 1986). Emès en el programa de la CBC Toronto *Wednesday Night*. Guió de Larry Henderson, basat en Niccolò Machiavelli.
58. *Lucrezia Borgia o Le Castellane* (Itàlia: 1990), de Lawrence Webber, àlies de Lorenzo Onorati.
59. *La primavera di Michelangelo* (Itàlia: 1990), de Jerry London. Sèrie TV. RAI. Guió de Vincenzo La Bella.
60. *Lucrezia Borgia* (Itàlia: 1990), de Lawrence Webber, àlies de Lorenzo Onorati.
61. *Borgia* (Itàlia: 1993), de Lawrence Webber, àlies de Lorenzo Onorati.
62. *Dungeon of the Borgias* (USA: 1993), de Brian Tarsis.⁷⁴
63. *Lucrezia Borgia di Victor Hugo* (Itàlia: 1994), de Tonino del Colle. Telefilm RAIDUE.⁷⁵

⁷⁴ La caràtula del vídeo, en explicar la trama del film, una història on es barreja terror i crueltat amb erotisme, fa exhibició d'una certa erudició en recollir una antiga tradició que considera el papa Innocenci X com a descendent de la família Borja: "The Dungeon Of The Borgias, a terrifying place of punishment in a lawless land, is a place where many fair young maidens end up. When you are bad it is where you go to be punished and dominated by older women [...] You may know the historical Borgias as producers of three popes –including Innocent X–, enemies of the Medici family, and generally ruthless and sinful aristocrats from the 1400s and 1500s with a penchant for theft and bribery, but this video exposes a totally new side of them". <http://www.hotmovies.com/video/22765/Dungeon-Of-The-Borgias>

⁷⁵ Gravació d'una representació teatral del melodrama de Victor Hugo, emesa el 25 de juliol de 1994 en el programa Palcoscenico de RAI DUE.

64. *Lucrezia Borgia reveals all* (UK-England's Channel Four: 1994), de Paul Morrison. Forma part de la sèrie *The Night Show*.⁷⁶ Guió de Paul Morrison.
65. *Lucrece Borgia* (França: 1995), de Jean-Luc Boutté. Guió basat en l'obra de teatre de Victor Hugo.
66. *The Castle of Lucretia / Lucretia: una stirpe maledetta* (Itàlia: 1996), de Nicholas Moore⁷⁷ i Joe d'Amato.
67. *Lucrezia Borgia. Satanstocher im Vatikan*⁷⁸ (Alemanya: 1996), de Jens-Peter Behrend. Munic: ZDF: BMG Video/Universum-Film. VHS 56 min. Guió d'Ingo Hermann.
68. *In search of history. The Borgias* (USA: 1997), The History Channel. U.S.A.: A & E Television Network. 60' VHS.
69. *Lucrezia Borgia, pretty poison* (USA: 1997).⁷⁹ Episodi de *The Biography Channel*, emès el 6 de febrer de 1997. A & E Television Network. FilmRoos Productions.
70. *The Curse of the Borgias* (USA: 1997). Documental. Assessor: Richard Drake. A & E Television Network. Episodi d'*Ancient Mysteries*, emès el 5 de juny de 1997.
71. *Yady, ili vsemirnaya istoriya otravleniy [Verins, o la història mundial d'enverinadors]* (Rússia: 2001), de Karen Shakhnazarov. Guió d'Aleksandr Borodyanskiy i Karen Shakhnazarov.
72. *Lucrezia Borgia: una intervista impossibile a viso a viso con Lucrezia Borgia di Maria Bellonci* (Ferrara – Itàlia: 2001), de Florestano Vancini. Ferrara Arte editore.
73. *César Borgia* (Espanya: 2001), de Montxo Armendariz. Curtmetratge.
74. *Mätressen: die geheime Macht der Frauen. Die Geschichte berühmter Mätressen der Weltgeschichte in drei Teilen*⁸⁰ (Alemanya: 2005), de Jan Peter. Guió de Jan Peter i Yuri Winterberg, basat en l'obra de Yuri Wintenberg.

⁷⁶ Es tracta d'una sèrie de tres drames satírics; en formaven part, a més del de Lucrècia, *Degas and Pissarro fall out* i *A midsummer nigh's scream*.

⁷⁷ Pseudònim de Mario Bianchi.

⁷⁸ Tercer episodi de la segona temporada de la sèrie *Sphinx – Geheimnisse der Geschichte*, emès el 19 d'abril de 1996.

⁷⁹ Editada en vídeo.

⁸⁰ L'episodi dedicat a Alexandre VI i Júlia Farnese es titula *Die Geliebte des Papstes*, o *La maîtresse du pape*. Els altres dos episodis són: *Die Geliebte des Sultans* i *Die Geliebte des Königs*.

75. *E ridendo l'uccise* (Itàlia: 2005), de Florestano Vancini. Basat en *La storia d'Italia* de Guicciardini i en la novel·la *La congiura di Giulio d'Este* de Riccardo Bacchelli.
76. *Imperia, la grande cortigiana* (Itàlia: 2005), de Pier Francesco Pingitore. Telefilm del Canale 5.
77. *The conclave* (Canadà; Alemanya: 2005), de Christoph Schrewe. Telefilm Canadà; Studio Hamburg International Produktion. Guió de Paul Donovan.
78. *Lucrezia Borgia* (Itàlia: 2006). DVD. Milà: Società Europea di edizioni, 2006. (Le grandi biografie della storia; 14). Suplement d'*Il giornale*.
79. *Los Borgia* (Espanya: 2006), d'Antonio Hernández. Guió d'Antonio Hernández i Piero Bodrato.
80. *Assassin's Creed: Ascendance* (Canadà: 2010), de Laurent Bernier. Curt d'animació.
81. *The Borgias* (Canadà; Irlanda; Hongria: 2011), de Simon Cellan Jones, Neil Jordan, John Maybury, Jeremy Podeswa. Sèrie Showtime TV.
82. *Borgia* (França; Alemanya; República Txeca: 2011), d'Oliver Hirschbiegel. Sèrie Canal + TV (3 temporades en 38 capítols). Guió de Tom Fontana.
83. *Lucrezia Borgia* (UK: 2011), de Mike Figgis. Curtmetratge.⁸¹

BIBLIOGRAFIA

- ALMELA Y VIVES, Francisco, *Lucrecia Borja y su familia*, Barcelona: Juventud, 1942.
- ALMELA Y VIVES, Francisco, *Victor Hugo versus Lucrecia Borja*, València: Imprenta La Semana Gráfica, 1965.
- ALSINA, Jesús, "Lucrecia Borgia y los suyos. Impresiones de literatura, historia y cine", *Popular Film*, VIII-368 (Barcelona, 1933).
- BENDAZZI, Giannalberto, *Animation. A world history*, 1: *Foundations. The Golden age*, Boca Ratón, FL: CRC Press, 2016.
- BERRIATUA, Luciano, *F. W. Murnau*, Bilbao: Museo de Bellas Artes, 2003.
- BORGHI, Gian Paolo, "L'immaginario popolare", dins *Il mito di Lucrezia Borgia nell'età contemporanea. Atti del convegno nazionale di studi*, Ferrara: Liberty House, 2003, p. 37-54.
- BROWN, Peter D. G., *Oskar Panizza and The Love Council: A History of the Scandalous Play on Stage and in Court, with the Complete Text in English and a Biography of the Author*, Jefferson, Carolina del Nord: McFarland, 2010.

⁸¹ Produït per a promocionar la representació de l'òpera de Donizetti per l'English National Opera de Londres en gener de 2011. Es pot veure íntegrament a <https://vimeo.com/92936780>.

- CORTÉS, Josepa, *La posteritat dels Borja: relació de llibres, opuscles, articles i edicions de documents, congressos i exposicions, cròniques, obres teatrals i poètiques, novel·les, pel·lícules, òperes i sèries televisives, que tenen com a tema central la família Borja (1488-...)*. [En procés d'elaboració]
- CORTÉS, Josepa; FURIÓ, Antoni, "La projecció internacional dels Borja", dins *La Llum de les imatges: Lux Mundi*, I, València: Generalitat Valenciana, 2007, p. 229-241.
- ENCINA CORTIZO, María, "Las zarzuelas parodia de Agustín Azcona: una parodia literario-musical en el origen de la zarzuela española decimonónica", dins Javier MARTÍNEZ (ed.), *Mundus vult decipi: estudios interdisciplinarios sobre falsificación textual y literaria*, Madrid: Ediciones Clásicas, 2012, p. 113-125.
- FERRO, Marc, "¿Existe una escritura fílmica de la Historia?", dins ÍD., *Cine e historia*, Barcelona: Editorial Gustavo Gili, 1980, p. 138-140.
- FERRO, Marc, *El cine, una visión de la historia*, Madrid: Akal, 2008.
- GARNIER, Jules, *Borgia s'amuse. Notice. Extraits de journaux. Réponses de l'auteur*, París: Librairie de l'Art J. Rouam, 1884.
- GOBLE, Alan (ed.), *The complete index to literary sources in film*, Londres: Bowker-Saur, 1999.
- GOMAR, Marc, "La Lucrècia Borja de ficció en el drama d'Hugo i els seus derivats", *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, 6 (2015), p. 100-119. <https://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/7825>
- HUGO, Victor, *Ruy Blas. Lucrèce Borgia. Marie Tudor. Angelo, tyran de Padoue*, ed. de Raymond Pouillart, París: Flammarion, 1979.
- KENNEDY-KARPAT, Colleen, *Rogues, Romance, and Exoticism in French Cinema of the 1930s*, Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2013.
- KIENZLE, Michael; MENDE, Dirk, "Theater um die Borgia. Anatomie eines literarischen Skandals am Beispiel von Oskar Panizzas Liebeskonzil", dins *Die Borgia zwischen Wissenschaft und Kunst. Ein Kongress in Schwäbisch Hall*, Stuttgart: Universitätsbibliothek Stuttgart, 1996, p. 141-156.
- LÓPEZ DE MENESES, Amada, "Pliegos sueltos románticos. La Torre de Nesle, Catalina Howard, El Conde de Montecristo y Lucrecia Borgia en España", *Bulletin Hispanique*, 53/2 (1951), p. 176-205.
- MELVILLE, "Mitchell Leisen", *Senses of Cinema*, 37 (2006). <http://sensesofcinema.com/2005/great-directors/leisen/>
- MIRA, Joan Francesc, "Desfer la llegenda dels Borja". *Diari. Periòdic de la XXVI edició de la Universitat d'Estiu de Gandia* (20 de juliol de 2009).
- MITTAG, Martina, "The Obscure Subject of Desire: Lucretia Borgia in Nineteenth-Century Literature", *Gender Forum. An Internet Journal for Gender Studies*, 18 (2007). <http://www.genderforum.org/issues/gender-disgussed/the-obscure-subject-of-desire/>
- MORENO MENGÍBAR, Andrés, *La ópera en Sevilla en el siglo XIX*, Sevilla: Universitat de Sevilla, 1998.
- PROLO, Maria Adriana, "Film comici e disegni animati a Torino nel 1920", *Cinema*, 163 (1943), p. 215.
- QUARZI, Anna Maria, "Luci ed ombre dello schermo a Ferrara *Lucrezia Borgia*, film di Hans Hinrich", dins *Il mito di Lucrezia Borgia nell'età contemporanea. Atti del convegno nazionale di studi*, Ferrara: Liberty House, 2003, p. 77-104.

- ROE, Sue, *In Montmartre: Picasso, Matisse and the birth of modernist art in Paris 1900-1910*, Nova York: Penguin Books, 2014.
- RUFFINI, Mario, "Lucrezia Borgia fra musica e cinema", dins *Il mito di Lucrezia Borgia nell'età contemporanea. Atti del convegno nazionale di studi*, Ferrara: Liberty House, 2003), p. 177-222.
- VERGER, Mario, "Cartoni d'Italia. Un secolo di cinema di animazione italiano", *Rapporto Confidenziale. Rivista digitale di cultura cinematografica* (2011). <http://www.rapportoconfidenziale.org/?p=10366>

Fig. 1: Quadre *Borgia s'amuse* (1884) de Jules Garnier. Procedència foto: <http://www.art.com/products/p8095912826-sa-i5157077/garnier-jules-borgia-s-amuse-ad-braun-et-cie.htm>

Fig. 2: Fotograma de *Baby... e la Lucrezia Borgia* (1920) de Carlo Amedeo Frascari. Procedència: <http://www.rapportoconfidenziale.org/?p=10366>

Fig. 3: Fotograma d'*El príncipe de les raboses* (1949) de Henry King. Procedència:
<http://www.cinedeaventuras.info/2016/07/el-principe-de-los-zorros.html>